

KS. WOJCIECH ZAWADZKI* – WARSZAWA

KSIEGOZBIORY KLASZTORÓW FRANCISZKAŃSKICH W PRUSACH ZACHODNICH W OKRESIE ICH KASATY

Streszczenie

Wśród zachodniopruskich klasztorów męskich w drugiej połowie XVIII wieku najliczniejszą grupę stanowiły placówki franciszkańskie (bernardyni - Kadyny, Lubawa, Nowe, Swiecie, Toruń, Zamarte; reformaci – Brodnica, Dzierzgoń, Gdańsk Chełm, Grudziądz, Łąki Bratiańskie, Wejherowo; franciszkanie konwentualni – Chełmno, Chełmża; kapucyni – Rywałd). Po przeprowadzonych przez państwo pruskie kasatach ocalały tylko dwie placówki franciszkańskie, w Wejherowie i Łąkach Bratiańskich koło Nowego Miasta Lubawskiego. Konsekwencją zamykania domów zakonnych była dekompozycja, translokacja lub zniszczenie klasztornych księgozbiorów. Odnaleziono dotąd 7 archiwalnych katalogów bibliotek franciszkańskich z terenu Prus Zachodnich, które umożliwiają częściową identyfikację zakonnych zasobów bibliotecznych.

Słowa kluczowe: Prusy Zachodnie; franciszkanie; franciszkanie konwentualni; bernardyni; reformaci; kapucyni; biblioteki zakonne

Prusy Zachodnie jako prowincja państwa pruskiego zostały utworzone na początku 1773 roku, po I rozbiorze Polski i włączeniu Pomorza Gdańskiego do Prus. W XIX wieku istniały w granicach zjednoczonych Niemiec, a do 1945 roku w ramach III Rzeszy. W przybliżeniu obejmowały one tereny dawnych Prus Królewskich bez Warmii, ale z dodatkiem Kwidzyna oraz okręgu nadnoteckiego (Bydgoszcz). Stolicą prowincji został Kwidzyn, a od 1793 roku Gdańsk. Od 3 grudnia 1829 roku do 1 kwietnia 1878 roku Prusy Zachodnie były połączone z Prusami Wschodnimi¹.

---

* Ks. Wojciech Zawadzki – prof. historii; Wydział Nauk Historycznych; Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego; e-mail: wzawadzki@elblag.opoka.org.pl

<https://orcid.org/0000-0003-2040-8727>

¹ E. Opgenoorth, *Verfassung, Verwaltung, Recht, Militär in Ost- und Westpreußen 1772-1807*, w: *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*, T. II/2, Hrsg. E. Opgenoorth, Lüneburg 1996, s. 44-48.

Życie zakonne w Prusach Królewskich zawsze było słabo rozwinięte, jednak przed 1772 rokiem istniało na tym terenie 38 męskich i 13 żeńskich domów zakonnych. Po zaborze tego terenu przez państwo pruskie w granicach Prus Zachodnich znalazły się 33 klasztory męskie i 7 klasztorów żeńskich. Gdy w 1780 roku skasowano w Prusach jezuitów, liczba zakonów męskich w Prusach Zachodnich zmniejszyła się do 28 placówek.

Wśród zachodniopruskich klasztorów męskich najliczniejszą grupę stanowiły placówki franciszkańskie. Istniało na tym terenie 6 klasztorów bernardyńskich (Kadyny, Lubawa, Nowe, Świecie, Toruń, Zamarte), 6 klasztorów reformatów (Brodnica, Dzierżgoń, Gdańsk Chełm, Grudziądz, Łąki Bratiańskie, Wejherowo), 2 klasztory franciszkanów konwentualnych (Chełmno, Chełmża) oraz 1 klasztor kapucynów (Rywałd). Ogółem z 28 konwentów męskich na omawianym terenie aż 15 należało do franciszkańskiej rodziny zakonnej².

Na przełomie XVIII i XIX wieku państwo pruskie przystąpiło do planowej i systematycznej kasaty zakonów katolickich. Już 21 września 1773 roku opublikowano instrukcję rządową, która ograniczała przyjmowanie kandydatów do stanu zakonnego. Prawdziwym ciosem dla życia zakonnego w Prusach, w tym również w Prusach Zachodnich, był edykt sekularyzacyjny z 30 października 1810 roku. Odtąd większość pruskich klasztorów została skazana na stopniowy upadek. Do 1832 roku kasacie uległo 14 zachodniopruskich klasztorów franciszkańskich. Zamknięto 6 domów franciszkanów bernardynów: Kadyny (1826), Lubawa (1821), Toruń (1821), Świecie (1821), Nowe (1823), Zamarte (1826). Franciszkanie reformaci musieli zamknąć 5 placówek zakonnych: Grudziądz (1801), Brodnica (1831), Podgórz (1831), Dzierżgoń (1832), Gdańsk Chełm (1813). Franciszkanom konwentualnym odebrano 2 domy, w Chełmnie (1806) i Chełmży (1820). Kapucynom skasowano klasztor w Rywałdzie (1825). Ocalały zaledwie dwie placówki franciszkańskie w Prusach Zachodnich, w Wejherowie i Łąkach Bratiańskich koło Nowego Miasta Lubawskiego³.

Obiekty klasztorne i sakralne po zlikwidowanych placówkach franciszkańskich w Prusach Zachodnich władze państwowe przekazywały na potrzeby miejscowych katolików, protestantów lub do zagospodarowania przez instytucje świeckie. Podobny los spotkał majątek ruchomy znajdujący się w świątyniach i klasztorach. Szczególne znaczenie pruscy urzędnicy przywiązywali jednak do zabezpieczenia poklasztornych bibliotek, w których spodziewano się znaleźć cenne woluminy, w tym inkunabuły. Przed likwidacją placówek zakonnych polecono gwardianom przygotowanie szczegółowych katalogów bibliotecznych i przesłanie ich do regencji⁴.

² W. Zawadzki, *Duchowieństwo katolickie oficjalatu pomezkańskiego w latach 1525-1821*, t. 1: *Studium prozopograficzne*, Elbląg 2009, s. 275-276, 282-283; M. Borkowska, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, w: *Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłoczowski, Lublin 2010, s. 287-376.

³ W. Zawadzki, *Losy franciszkanów w Prusach Zachodnich w okresie kasaty ich klasztorów*, „*Hereditas monasteriorum*”, 2 (2013) s. 95-97.

⁴ Kościół pobernardyński w Lubawie i Nowem otrzymali miejscowi protestanci, a w Świeciu tamtejsza parafia katolicka. W klasztorze w Zamartem diecezja chełmińska utworzyła dom księży

Mimo że likwidację pruskich bibliotek zakonnych zakładano prowadzić planowo, w rzeczywistości odbywało się to w sposób chaotyczny. Władze poleciły, aby księgozbiory likwidowanych klasztorów przejrżeli najpierw sekretarze powiatowi. Mieli oni przesłać raporty do Ministerstwa Oświecenia i Biblioteki Królewskiej w Berlinie. Instytucje te otrzymały pierwszeństwo w wyborze potrzebnych im dzieł. Następnie prawo przejęcia ksiązek przysługiwało bibliotekom uniwersyteckim. Z góry więc zakładano dekompozycję bibliotek klasztornych w Prusach Zachodnich. To co pozostawało, oddawano do dyspozycji lokalnego biskupa. Biskupi zaś najchętniej oddawali książki do bibliotek seminaryjnych.

Bibliotekarze i urzędnicy pruscy wyrządzili olbrzymią krzywdę kulturze dawnych Prus Zachodnich. Zdarzało się, że stare książki traktowali jako makulaturę. Biblioteki klasztorne wstępnie przetrzebione i zniszczone, zazwyczaj pozostawały na swym miejscu bez właściwego zabezpieczenia i opieki. Wydelegowany w 1836 r. z Berlina na Pomorze komisarz ministerialny zwiedził poklasztorne biblioteki i wydał o nich opinię, że niegdyś były bardzo zasobne i starannie utrzymane. Jednak w wyniku kasat znacznie ucierpiały. Pomimo to z ośmiu bibliotek zakonnych z terenu diecezji chełmińskiej wybrał 13779 woluminów dla państwowych bibliotek w Berlinie. Były to zapewne najcenniejsze i unikatowe woluminy. Wśród nich było wiele inkunabułów⁵.

Franciszkanie z dużym szacunkiem odnosili się w przeszłości do ksiązek i duże znaczenie przywiązywali do organizowania i prowadzenia klasztornych bibliotek. W zasadzie każdy konwent posiadał własną bibliotekę. Strukturę bibliotek franciszkańskich określały przepisy uchwalane na kongregacjach zakonnych, a zawarte w statutach prowincji w artykule *De bibliothecis conventuum*. Szczegółowo określano tam zasady udostępniania zakonnikom ksiązek i ich zwrotu, a także kary za łamanie przepisów obowiązujących w bibliotece.

Biblioteki franciszkańskie były podzielone na kilkanaście działów: *Ascetici Libri*, *Biblia*, *Expositores Sae Scripturae*, *Libri Controversistici*, *Libri Grammatici*, *Libri Historici*, *Libri Iuridici*, *Medicinales Libri*, *Libri Naturales*, *Libri Oratori*, *Praedicatores Latini*, *Praedicatores Polonici*, *Praedicatores Germanici*, *Libri Philosophici*, *Libri Regulares*, *Theologi Speculativi*, *Theologi Morales*, *Libri Poetarum*, *Libri Manu Scripti*. W obrębie każdego z działów prowadzona była ciągła numeracja woluminów⁶.

---

emerytów. Klasztor i kościół pobernardyński w Kadynach popadły w ruinę. Kościół poreformacki w Dzierzgoniu otrzymała parafia katolicka, a klasztor zamieniono na szkołę. W obiektach poreformackich w Grudziądzu i Brodnicy urządzono więzienia. W Chełmnie klasztor franciszkanów konwentualnych rozebrano, a świątynię zakonną zamieniono z czasem na kościół gimnazjalny. W Chełmży klasztor i kościół przejęli protestanci. Obiekty klasztorne po kapucynach w Rywałdzie otrzymali księża diecezjalni.

⁵ M. Lademann, *Biblioteka klasztoru oo. reformatów w Wejherowie*, „Studia Pelplińskie”, 27 (1998) s. 233-234; W. Zawadzki, *Księgozbiór klasztoru bernardyńskiego w Kadynach w zasobach Biblioteki Elbląskiej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 102 (2014) s. 333-380.

⁶ Lademann, *Biblioteka klasztoru oo. reformatów*, s. 221-224, 229, 238; E. Lenart, *Biblioteki bernardyńskie w Polsce od 2. połowy XV wieku do końca wieku XVIII*, w: *Pięćset pięćdziesiąt lat*

Odnaleziono dotąd 7 katalogów bibliotek franciszkańskich z terenu Prus Zachodnich⁷. Zostały one sporządzone na polecenie pruskich urzędników i przesłane do regencji. Współcześnie przechowywane są w zasobach Archiwum Państwowego w Gdańsku (6 katalogów) i w archiwum parafialnym w Wejherowie (1 katalog). Są to katalogi biblioteczne: bernardynów w Kadynach⁸, w Świeciu⁹ i w Toruniu¹⁰, reformatów w Łąkach Bratiańskich¹¹, w Brodnicy¹² i Wejherowie¹³ oraz kapucynów w Rywałdzie¹⁴.

Katalog biblioteki bernardyńskiej w Kadynach został sporządzony na 26 numerowanych stronach w układzie alfabetycznym. Dnia 25 października 1811 roku przesłał go do regencji gwardian kadyński Juliusz Hein¹⁵.

Przed kasatą w bibliotece kadyńskiej przechowywano w sumie 1327 woluminów. W języku łacińskim było 859 tomów, w tym *in folio* 244, *in quarto* 194, *in octavo maiori* 51, *in octavo minori* 196, *in duodecimo* 174. W języku niemieckim było 386 woluminów: *in folio* 51, *in quarto* 149, *in octavo maiori* 121, *in octavo minori* 65. W języku polskim były 82 tomy: *in folio* 16, *in quarto* 26, *in octavo* 40.

Poza książkami w bibliotece zakonnicy posiadali w oddzielnej szafie 29 woluminów *libri prohibiti*, a wśród nich m.in.: *Historiae Belgicae* (Amsterdami 1630), Hartknochel *Historia Prusica* (Lipsiae 1786), *Cathechismus Lutheri* (Elbingae 1774), Hildebrandi *Cogitationes de Sanctis* (Starogardi 1707), Roterrdami *Opus de ratione concionandi* (Antverpiae 1535). W refektarzu posługiwano

obecności oo. bernardynów w Polsce (1453-2003), red. W.F. Murawiec, D.A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 659-676.

⁷ W jednym poszycie z katalogami bibliotek franciszkańskich umieszczono katalogi biblioteczne dominikanów w Chełmnie, księży misjonarzy w Świętym Wojciechu koło Gdańska i jezuitów w Grudziądzu. Por. Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), 6/30.006.

⁸ APG, 10/3341.

⁹ APG, 10/4537, k. 42-58.

¹⁰ APG, 6/30.006, k. 123-147.

¹¹ Na okładce poszytu zapisano informację, że zawiera on katalogi bibliotek klasztornych z Dzierzgonia, Łąk Bratiańskich, Podgórze, Brodnicy i Torunia (bernardyni i dominikanie). Ponieważ poszyt obejmuje tylko katalog z Łąk Bratiańskich i wyraźnie został w przeszłości zdekompletowany, nie można wykluczyć, że brakujące katalogi zostały włączone do innej jednostki archiwalnej. Por. APG, 10/3112, k. 1-19.

¹² APG, 6/30.006, k. 8-30.

¹³ W aktach archiwum parafialnego w Wejherowie Mirosław Lademann odnalazł *Catalogus Librorum reperibilium in Bibliotheca Conventus Veyheropoliensis*. Por. Lademann, *Biblioteka klasztoru oo. reformatów*, s. 236-237.

¹⁴ APG, 6/30.006, k. 31-73.

¹⁵ Juliusz Hein (Heyn) jako członek konwentu w Toruniu otrzymał w diecezji chełmińskiej 18 grudnia 1773 r. tonzurę i niższe święcenia, a 21 grudnia 1773 r. subdiakoniat z rąk bpa F. Płaskowskiego. W 1798 r. związany był z konwentem w Nowem. W latach 1809-1812 był gwardianem w Kadynach. Zmarł 1 lutego 1814 r. w Kadynach. Por. Archiwum Diecezji Elbląskiej, M księga małżeństw 1709-1808. Tychnowy 1798, k. 148; Archiwum Diecezji Pelplińskiej, C 54a, s. 89, 90; APG, 10/3341, s. 89; Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, I HA, Rep. 76 IV, Kultusministerium, Sekt. 3, Abt. XIII, Nr 23. Das Bernhardiner – Kloster zu Cadinen, die Aufhebung desselben und Bestimmung über das Vorhandene Vermögen 1824-1863, pismo z 22 czerwca 1814; W. Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego w Kadynach*, Olsztyn 2002, s. 174.

się 11 księgami: *Expositio Ludolphi super Evangelia, Vita Sanctorum* (Coloniae 1726), Martini Cochem *De vita Christi*, Thomae a Kempis, *Caeremoniale* (Poznań 1685), *Regula Sancti Francisci scripta, Decreta Summorum Pontificum* (Poznań 1770), *Liber mortuorum* (Varsaviae 1795), *Statuta Provinciae S. Mariae Angelorum, Biblia Sacra* (Lutetiae 1648), Marchantii *Expositio in Regulam S. Francisci* (Cracoviae 1637). W części chórowej kościoła zakonnego do codziennego użytku było dodatkowo 40 ksiąg liturgicznych: 2 *Gradualia cum notis choralibus*, 3 *Atiphonaria cum notis choralibus*, 1 *Rituale sacramentorum*, 1 *Martyrologium*, 9 *Psalmi communes pro dicendis horis canonicis*, 12 *Breviaria*, 3 *Cantionalia scripta cum notis*, 2 *Nova additamenta ad Breviaria*, 2 *Diurnalialia* in 4to, 5 *Diurnalialia* in folio¹⁶.

W zasobach bibliotecznych w Kadynach przechowywano w 1811 roku 9 inkunabułów. Jeden z nich to *Summa angelica de casibus conscientiae, cum additione Hieronymi Tornieli, Nürnberg, Antonius Koberger, 23 VIII 1498. 2°*¹⁷. Pozostałe inkunabuły były przypuszczalnie wcześniej własnością Pawła Speratusa (Paul Spret), luterańskiego biskupa pomezańskiego. Były to: *Sperati opus de anima*, Norymberga 1482; *Sperati de Beata*, Norymberga 1482; dwa woluminy *Sperati Alexandrini opus*, Norymberga 1482; dwa woluminy *Sperati Alexandrini opus*, Norymberga 1486; dwa woluminy *Sperati Alexandrini opus*, Norymberga 1487¹⁸.

W księgozbiórze kadyńskim zdecydowanie przeważają woluminy wydane w XVI i XVII wieku. Mało jest książek wydanych w pierwszej połowie XVIII wieku – 179 woluminów, a jeszcze mniej z drugiej połowy XVIII wieku – 124. Są to w sumie 303 woluminy wydane w XVIII wieku, co przy ogólnej liczbie 1327, stanowi mniej niż 25% całego zbioru.

Najmłodsza książka przechowywana w bibliotece kadyńskiej to *Libellus Concertantium*, Poznań 1794¹⁹. Nie było natomiast ani jednej książki wydanej w XIX wieku.

Biblioteka bernardynów kadyńskich w latach 1829-1830 została przez pruskich urzędników zdekompletowana i podzielona między instytucje kościelne i świeckie. Niektóre książki zostały przypuszczalnie rozkradzione przez lokalnych złodziei, zdecydowana większość została jednak przejęta przez bibliotekę uniwersytecką w Królewcu, kapitułę warmińską i bibliotekę gimnazjum w Elblą-

¹⁶ APG, 10/3341, s. 70-71.

¹⁷ W katalogu zapisano *Clavasii de casibus conscientiae*, Norymberga 1498. Inkunabuł znajduje się w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej w Olsztynie. Por. APG, 10/3341, s. 91; J. Wojtkowski, *Katalog inkunabułów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Olsztyn 2007, s. 25.

¹⁸ Paweł Speratus (Paul Spret), urodził się 13 grudnia 1484 r. w Rötlen koło Ellwangen w Wirtembergii. Doktor prawa. W 1506 r. wyświęcony na kapłana. W 1520-1521 r. przeszedł na luternizm. Od 1530 r. był luterańskim biskupem pomezańskim. Por. APG, 10/3341, s. 94; Wojtkowski, *Katalog inkunabułów*, s. 153.

¹⁹ APG, 10/3341, s. 102.

gu. Współcześnie zwarty zespół 124 woluminów z Kadyn przechowywany jest w Bibliotece Elbląskiej im. Cypriana Norwida²⁰.

Pomimo że zarządzenie dotyczące inwentaryzacji bibliotek zakonnych w Prusach wydano 15 lipca 1811 r., gwardian bernardynów w Świeciu ojciec Krescencjusz Schenk katalog biblioteczny podlegającemu mu klasztoru sporządził dopiero 18 marca 1812 roku²¹.

Katalog biblioteki w Świeciu wykazuje ogółem 722 woluminy spisane w kolejności alfabetycznej. Podzielono go jednak na dwie części. W pierwszej części podano 501 tytułów woluminów wraz z miejscem i rokiem publikacji oraz rozmiarem książki oraz językiem, w jakim została spisana. Druga część katalogu zawiera wykaz 221 woluminów pozbawionych stron tytułowych. W tej części podano język publikacji, a także – jeśli to było możliwe – jej tytuł. W innych przypadkach zastosowano tylko formę opisową (np. Predigt). Nigdzie nie podano natomiast miejsca i roku wydania książki.

W pierwszej części katalogu wykazano 410 woluminów w języku łacińskim, 80 w języku polskim, 10 w języku niemieckim i 1 w języku włoskim. W części drugiej tomów w języku łacińskim było 193, w języku polskim 28. Ogółem więc w biblioteka w Świeciu posiadała 603 woluminy w języku łacińskim, 108 w języku polski, 10 w języku niemieckim i 1 w języku włoskim.

Bernardyni w Świeciu posiadali 4 inkunabuły. Niestety w katalogu podano bardzo ogólne informacje o tych księgach. Jeden z nich z 1464 roku zawierał dzieło nieznanego starożytnego autora. Pozostałe inkunabuły to Biblia z 1471 roku, dzieła papieża św. Grzegorza Wielkiego z 1494 roku i żywot św. Hieronima z 1485 roku. Nie podano niestety miejsc wydania inkunabułów.

Większość książek z pierwszej części katalogu, w której uwzględniono miejsce i rok wydania, pochodzi z XVI i XVII wieku. W XVIII wieku wydano zaledwie 117 książek, w tym w pierwszej połowie XVIII wieku 80, a w drugiej połowie XVIII wieku 37 woluminów. Stanowi to mniej niż 25% wykazanych w pierwszej części katalogu książek. Najmłodsze dzieło, podręcznik teologiczny Theena, pochodzi z 1783 roku. Nie ma ani jednej książki wydanej w XIX wieku²².

Po kasacji klasztoru w Świeciu biblioteka zakonna została przekazana miejscowej parafii katolickiej. Książki przeniesiono do pomieszczenia nad kościelną zakrystią i pozostawały tam jeszcze na początku XX wieku (1917)²³.

Gwardian bernardynów toruńskich Faustyn Lentecki przygotował dla władz pruskich dwa odrębne katalogi zakonnych książek. Pierwszy z nich, nieopatrzonej datą zawiera tytuły i autorów 156 wyłącznie niemieckojęzycznych książek w układzie alfabetycznym (układ według imion). Nie podano w tym katalogu miejsca i roku publikacji książek. Drugi spis został przekazany przez gwardiana Magistratowi toruńskiemu 23 sierpnia 1817 roku. Wymieniono tam 677 tytułów

²⁰ Zawadzki, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego w Kadynach*, s. 140-141; tenże, *Księgozbiór klasztoru bernardyńskiego w Kadynach*, s. 348-349, 352nn.

²¹ APG, 10/4537, s. 31-43.

²² APG, 10/4537, s. 44-58.

²³ P. Czaplewski, *Ważniejsze rękopisy poklasztornej biblioteki w Świeciu*, „Zapiski TNT”, 4 (1917) nr 2, s. 55-56.

i autorów książek wyłącznie łacińskich i polskojęzycznych w układzie alfabetycznym. Tu także nie uwzględniono miejsca i roku wydania książek, podano natomiast ich rozmiar. Wiele książek występowało w kilku woluminach. Łącznie więc biblioteka bernardynów toruńskich posiadała 1646 egzemplarzy w języku łacińskim, polskim i niemieckim.

Pominięcie miejsca i daty wydania książek sprawia, że trudno ustalić, czy księgozbiór toruński zawierał inkunabuły. Trudno w ogóle ustalić jego merytoryczną wartość. Jest w nim tradycyjnie wiele dzieł teologicznych i kaznodziej-skich.

Odręczna adnotacja gwardiana F. Lenteckiego informuje, że biblioteka bernardynów w 1817 roku znajdowała się w klasztorze sióstr benedyktynek w Toruniu. Dalszy jej los nie jest znany²⁴.

Katalog biblioteki franciszkanów reformatów z Łąk Bratiańskich został sporządzony na 19 numerowanych stronach przez nieznanego autora w 1821 roku. Zawiera on wykaz 1339 tytułów książek. Dzieła zostały podzielone na 9 działów: A: Ascetyka (415 woluminów), B: Biblia (27 woluminów), C i D: Książki teologiczne i apologetyczne (219 woluminów), E: Komentarze biblijne (80 woluminów), F: Filozofia (44 woluminy), H: Książki historyczne (224 woluminy), J: Prawo kościelne i świeckie (154 woluminy), O: Mowy (176 woluminów).

Niestety katalog ma charakter bardzo ogólny i niewielką wartość poznawczą. Zakonnik zapisywał z reguły skróty tytułów bez podania autorów. Nigdzie nie podano również miejsca i roku wydania książki. Cechą szczególną biblioteki łąkowskiej była duża liczba pozycji w języku polskim. Dominowały naturalnie publikacje w języku łacińskim, nie było za to książek niemieckojęzycznych²⁵.

Biblioteka reformatów w Łąkach przetrwała do 1882 roku. Rok wcześniej regencja przypominała sobie, że w skasowanym klasztorze pozostała biblioteka zakonna. Lustrację książek zlecono sekretarzowi powiatowemu Meisterknechtowi, który miał je dalej przekazać Ministerstwu Oświecenia. Do wysyłki książek jednak nie doszło. W 1882 roku pożar zniszczył klasztorny kościół w Łąkach. Wprawdzie biblioteka pozostała nietknięta, ale ludzie ratujący mienie poklasztorne wynieśli z budynku także księgozbiór. Książki miały potem wrócić na dawne miejsce, ale zapewne nie wszystkie. Rychło jednak pruscy urzędnicy podjęli decyzję o wyprzedazy w drodze licytacji ponad 1000 książek. Według relacji *Pielgrzymy* z 1883 roku miały być one sprzedawane według wagi.

Część książek łąkowskich trafiła na plebanię kościoła parafialnego w Nowym Mieście Lubawskim. W 1961 roku skatalogował je i szczegółowo opisał ks. Edmund Piszcz. Wyniki swojej pracy zaprezentował w artykule, w którym zamieścił 108 woluminów. Jest to bardzo szczegółowy katalog, w którym autor poza podstawowymi informacjami o znalezionych książkach podał także ich proveniencję. Z artykułu E. Piszczka można dowiedzieć się m.in., że ocalały dwa inkunabuły łąkowskie: część druga drugiej sumy św. Tomasza z Akwinu (Bazylea

²⁴ APG, 6/30.006, k. 123-147.

²⁵ APG, 10/3112, k. 1-19.

1486) i *Missale dominorum Teutonicorum* (Norymberga 1499). Ta ostatnia księga została przekazana do Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie²⁶.

Wśród woluminów znalezionych i opisanych przez E. Piszczę trzeba zwrócić szczególną uwagę na ich proveniencję. Są wśród nich książki pochodzące z innych klasztorów z terenu Prus Zachodnich: jezuitów w Malborku, Gdańsku i Toruniu, paulinów w Topolnie, bernardynów w Świeciu i Nowem, benedyktynek w Toruniu, reformatów w Dzierzgoniu, Grudziądzu i Gdańsku Chełmie.

Nie jest znany autor i data sporządzenia katalogu biblioteki franciszkanów reformatów w Brodnicy. Na 22 numerowanych stronach zapisano 1567 woluminów. Niestety również ten katalog nie uwzględnia roku i miejsca wydania księgi. Zakonnik, podobnie jak w katalogu łąkowskim, podał tylko skrót tytułu książki, dodając niekiedy jej autora. Uderzająca jest znaczna liczba książek w języku polskim. Dzieł niemieckojęzycznych jest zaledwie kilkadziesiąt, pozostałe zaś to książki w języku łacińskim.

Księgozbiór brodnicki został podzielony na 17 działów: A: Ascetyka (294 woluminy), B: Biblia (27 woluminów), E: Komentarze biblijne (75 woluminów), C: Mowy (147 woluminów), K: Kazania w języku polskim (250 + 93 woluminów), O: Statuty prawne i ordynacje (10 woluminów), L: Kazania w języku łacińskim (66 woluminów), G: Kazania w języku niemieckim (40 woluminów), H: Książki historyczne (146 woluminów), J: Prawo kościelne (60 woluminów), J: Prawo świeckie (84 woluminy), M: Teologia moralna (108 woluminów), P: Filozofia (34 woluminy), Q: Dzieła teologiczne w rękopisach (18 woluminów), R: Retoryka i poezja (51 woluminów), S: Teologia spekulatywna (37 woluminów), Z: Gramatyka (27 woluminów)²⁷.

Cechą wyróżniającą ten katalog jest nagromadzenie poszczególnych tytułów książkowych w kilku, a niekiedy nawet w kilkunastu egzemplarzach. Biblioteka posiadała m.in. 15 egzemplarzy *Kroniki Trzech Zakonów św. Franciszka*, 17 egzemplarzy *Szkoły zakonnej x. Ludwika*²⁸, 8 egzemplarzy dzieł św. Augustyna, 8 egzemplarzy *Homilii x. Samuela Wysockiego*²⁹, 25 egzemplarzy *x. Balsama Przygodne*³⁰.

Trudno niestety ocenić wartość bibliofilską księgozbioru reformatów w Brodnicy. Nie wiadomo też, czy znajdowały się w nim inkunabuły.

Katalog biblioteki franciszkanów reformatów w Wejherowie w latach 80. XIX wieku znalazł się w zbiorach miejscowego archiwum parafialnego i jest tam przechowywany do dziś. Na 8 stronach w układzie 16 szpalt nieznanemu autorowi na przełomie 1779/1780 roku wymienił 692 książki zgrupowane w 19 działach: Ascetyka (142 woluminy), Biblia (4 woluminy), Egzegeza (31 woluminów), Książki zakazane (36 woluminów), Gramatyka (22 woluminy), Historia (51 woluminów),

²⁶ E. Piszcz, *Biblioteka klasztoru oo. reformatów w Łąkach na Pomorzu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2 (1961) z. 1-2, s. 207-226.

²⁷ APG, 6/30.006, k. 8-30.

²⁸ Ludwik Poliński, *Szkoła zakonna dla nauki postępowania w doskonałości y edukacyi w dobrym życiu młodzieży zakonnej, powszechnie zaś dla pożytku każdego zakonnika*, b.m. 1787.

²⁹ Samuel Wysocki, *Kazania różne*, b.m. 1750.

³⁰ Kasper Balsam, *Kazania przygodne*, Poznań 1767.

Prawo (15 woluminów), Medycyna (?), Książki przyrodnicze (13 woluminów), Mowy (36 woluminów), Kazania polskie (89 woluminów), Kazania łacińskie (50 woluminów), Kazania niemieckie (11 woluminów), Filozofia (10 woluminów), Ustawy zakonne (29 woluminów), Teologia spekulatywna (8 woluminów), Teologia moralna (46 woluminów), Poezja (35 woluminów), Rękopisy (47 woluminów).

Niestety, w przypadku katalogu wejherowskiego mamy do czynienia również z bardzo ogólnym i skrótowym opisem bibliograficznym, bez podania miejsca i roku wydania dzieł. Utrudnia to ocenę wartości poszczególnych książek, jak i całego zespołu bibliotecznego.

W bibliotece wejherowskiej najliczniej reprezentowane były książki ascetyczne i homiletyczne, odpowiednio 142 i 150 woluminów. Z ogromnej przewagi piśmiennictwa łacińskiego całego księgozbioru wyłania się ok. 18 % udział książek polskich autorów i w języku polskim. Natomiast w najliczniejszym dziale kaznodziejским tomy polskie stanowią 33% woluminów w stosunku do 7% woluminów niemieckojęzycznych.

Biblioteka wejherowska z liczbą 692 woluminów na tle innych zachodniopruskich konwentów franciszkańskich jest zbiorem niewielkim. Należy przypuszczać, że autor nie ujął w katalogu wszystkich znajdujących się w klasztorze książek, pomijając w wypisie księgi zużyte, zniszczone i zdekompletowane. Świadczyć może o tym nota pozostawiona przez autora katalogu:

Ultra Libros hic enumeratos reperiuntur, adhuc aliqui Libri Miscellanei qui partim lacerati, ut vix cognosci possit de quo tractant; partim vetustate ita corrosi, ut usui amplius inservire non possint. Tota autem Bibliotheca misera est, quia summa paupertas³¹.

Katalog biblioteki klasztoru kapucynów w Rywałdzie sporządził 13 maja 1817 roku gwardian Rafał Tronowski³². Na 42 numerowanych kartach zapisało 1244 woluminy. Księgozbiór rywałdzki został podzielony na 21 działów: A: Kazania niedzielne w języku łacińskim (75 woluminów), a: Kazania świąteczne w języku łacińskim (24 woluminy), a: Rozmyślania różne (12 woluminów), B: Kazania różne w języku polskim (142 woluminy), b: Kazania różne w języku niemieckim (17 woluminów), C: Mowy (43 woluminy), D: Poezja (37 woluminów), E: Biblia (14 woluminów), F: Filozofia (26 woluminów), G: Teologia (123 woluminy), H: Ascetyka (73 woluminy), I: Prawo świeckie (24 woluminy), K: Medycyna (15 woluminów), L: Egzegeza (19 woluminów), M: Historia (75 woluminów), N: Różne książki religijne (157 woluminów), O: Dekrety papieskie i synodalne (57 woluminów), P: Miscellanea (249 woluminów), R: Podręczniki szkolne (6 woluminów), S: Religijne księgi protestanckie (13 woluminów), T: Księgi liturgiczne (43 woluminy).

³¹ Lademann, *Biblioteka klasztoru oo. reformatów*, s. 236-244.

³² Rafał Tronowski urodził się 24 lutego 1774 roku w Chełmnie. Imię chrzcielne Mateusz. Do zakonu wstąpił 29 marca 1795 roku. Profesję zakonną złożył w 1796 roku. Por. APG, 10/4385, k. 27, 36.

Autor katalogu opisując książki kaznodziejskie w języku łacińskim, polskim i niemieckim, podał wyłącznie informację o autorze. Przy wszystkich pozostałych książkach obok autora uwzględniono także tytuł dzieła. Nigdzie nie znajdujemy informacji o miejscu i roku wydania książki, poza działem E (Biblia), w którym określono wyłącznie miejsce wydania dzieła. Znacznie ogranicza to wartość poznawczą katalogu. Zakonnik sporządzający go podał natomiast rozmiar wszystkich rywaldzkich książek.

W katalogu bibliotecznym z Rywałdu zdecydowanie przeważają książki w języku łacińskim. Największy dział polskojęzyczny stanowią kazania. Natomiast w dziale P (Miscellanea) występuje dużo publikacji w języku niemieckim³³.

Nie natrafiono dotąd na katalog biblioteki franciszkanów reformatów w Dzierzgoniu, ale posiadamy szczątkowe informacje na temat losów książek z tamtego konwentu. Zachował się spis inwentarza kościelnego z 22 sierpnia 1835 roku, sporządzony na potrzeby władz pruskich, 18 miesięcy po opuszczeniu klasztoru przez ostatniego zakonnika. Znalaziono wówczas w zamkniętej bibliotece zakonnej w otwartych szafach 695 starych książek w języku łacińskim i polskim³⁴.

W 1837 roku władze zajęły się rozdziałem ruchomych dóbr klasztornych z Dzierzgonia. Dnia 25 sierpnia 1837 roku proboszcz dzierzgoński Bernard Elwart w liście do wikariusza generalnego diecezji chełmińskiej informował, że regencja kwidzyńska zdecydowała o przekazaniu biblioteki zlikwidowanego klasztoru reformatów w Dzierzgoniu do seminarium duchownego w Pelplinie. Proboszcz prosił o rychłą odpowiedź, by władze państwowe mogły wydać mu klucze do klasztornej biblioteki. Trzy dni później B. Elwart otrzymał grzeczną, lecz odmowną odpowiedź. Kapituła chełmińska uznała bibliotekę poreformacką za nieprzydatną w Pelplinie³⁵.

Kilka miesięcy wcześniej, we wrześniu 1836 roku, proboszcz tychnowski Joachim Rarkowski w liście do regencji kwidzyńskiej sygnalizował, że dotarła do niego wiadomość o planach przekazania dzierzgońskiego księgozbioru poreformackiego do biblioteki w Berlinie. Joachim Rarkowski informował także regencję, że ostatni gwardian Anzelm Birschert przekazał mu kilka książek, które nadal były w jego posiadaniu. Były to wyłącznie komentarze biblijne flamandzkiego jezuitę i egzegetę Korneliusza Lapide'a³⁶.

Niestety nie udało się dotąd ustalić, gdzie zostały przekazane w 1837 roku książki reformackie z Dzierzgonia.

Z przekazów historycznych wiadomo, że katalog biblioteki klasztoru bernardynów w Lubawie został sporządzony dwukrotnie, w 1730 i w 1821 roku. Ten ostatni został przygotowany przez pruskiego urzędnika C.T.L. Lucasa, liczył 38 kart i był jeszcze w 1892 roku cytowany przez autora monografii o Lubawie.

³³ APG, 6/30.006, k. 31-73.

³⁴ APG, 10/2776, s. 204-206; W. Zawadzki, *Zakony w Pomezaniu w XVII-XIX wieku*, Olsztyn-Elbląg 2013, s. 144.

³⁵ W zasobach biblioteki reformackiej było wówczas 200 starych książek w języku polskim, greckim i łacińskim. Por. AAWO, AB III, C 8, *Reformaten Kloster zu Christburg 1822-1843*, k. 223-224, 239v; APG, 10/2776, s. 79.

³⁶ APG, 10/ 2776, s. 407-409.

Niestety do dziś nie został odnaleziony żaden z dawnych katalogów konwentu lubawskiego.

Obecnie książki o proveniencji lubawskiej znajdują się w zasobach Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie i Bibliotece Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Z monografii Gustava Lieka wiadomo, że w momencie kasaty księgozbiór z Lubawy liczył 2046 woluminów. Był on podzielony na 12 działów: A: Dokumenty (19 sztuk), B: Rękopisy (43 tomy), C: Stare druki (309 woluminów), D: Historia powszechna i nauki pomocnicze (152 tomy), E: Dzieła autorów starożytnych z objaśnieniami i tłumaczeniami (264 tomy), F: Literatura średniowieczna i nowożytna (73 tomy), G: Historia i literatura Prus (30 woluminów), H: Historia i literatura Polski (144 tomy), J: Filozofia i retoryka (14 tomów), K: Nauki przyrodnicze, medycyna i matematyka (27 tomów), L: Biblia, egzegeza, patrystyka i teologia (929 woluminów), M: Prawo rzymskie, kanoniczne i cywilne (61 tomów). W sumie w działach od C do M było 148 inkunabułów, 722 druki z XVI wieku, 339 druków z XVII wieku i zaledwie 81 druków z XVIII wieku. Niewątpliwie najcenniejszą księgą lubawską był unikatowy egzemplarz Biblii Gutenberga, przechowywany obecnie w zbiorach pelplińskich.

Po sporządzeniu katalogu bibliotecznego w 1821 roku księgozbiór został zamknięty przez pruskich urzędników w zakrystii kościoła klasztornego. Wkrótce jednak uległ rozproszeniu. Część książek przewieziono do biblioteki uniwersyteckiej w Królewcu, pewną część do Berlina i biblioteki gimnazjalnej w Chojnicach (w 1821 roku). Dopiero w 1833 roku pozostałe książki, w tym nierozpoznaną Biblię Gutenberga, przetransportowano do biblioteki biskupiej w Pelplinie. Zachowane do dziś woluminy proveniencji lubawskiej, a potem chojnickiej świadczą, że po kasacie konwentu panował chaos. Książki w dużej części zupełnie przypadkowo były przekazywane nowym właścicielom, były też źle przewożone i przechowywane.

Książki lubawskie przekazane do Chojnic pozostały tam nietknięte do I wojny światowej. Wówczas część z nich trafiła do Królewskiej Biblioteki w Berlinie, a pozostałe po II wojnie światowej przekazano bibliotece uniwersyteckiej w Toruniu. Podobne losy przeszły książki oddane po 1821 roku do Pelplina. Podczas II wojny światowej usiłowano przewieźć je do Zamościa, ale gdy wpadły w ręce niemieckie, zostały rozdysponowane według woli okupanta. Po wojnie część książek pelplińskich wróciła do macierzystej biblioteki, ale wiele zaginęło bezpowrotnie. Bardzo ucierpiały także podczas działań wojennych dzieła lubawskie przekazane do Berlina i Królewca.

Do dziś ocalało niewiele książek o proveniencji lubawskiej. Znanych jest 209 woluminów wykazanych w katalogu z 1821 roku, co stanowi ok. 10% ówczesnego księgozbioru³⁷.

³⁷ Szczegółową analizę ocalałych książek proveniencji lubawskiej przeprowadziła Maria Strutyńska z Torunia. Por. G. Liek, *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau*, Marienwerder 1892, s. 462; M. Strutyńska, *Biblioteka bernardynów w Lubawie*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorem historycznymi*, Warszawa 1986, s. 5-76.

Biblioteki siedmiu konwentów franciszkańskich w Prusach Zachodnich przed ich kasatą według odnalezionych zapisów katalogowych posiadały łącznie 8536 woluminów. Należy doliczyć do tej sumy księgozbiór dzierzgoński i lubawski, o których posiadamy tylko pośrednie, ale wiarygodne informacje, co daje liczbę 11 277 woluminów. Największy i najcenniejszy księgozbiór posiadali bernardyni lubawscy, a zaraz po nich bernardyni toruńscy. Jednak pozostałe placówki franciszkańskie nieznacznie tylko ustępowały pod względem liczby zasobów bibliotecznych. Nawet oddalony od miast i głównych szlaków komunikacyjnych klasztor w Kadynach zdołał zgromadzić księgozbiór liczący ponad 1300 woluminów. Pod tym względem zaskakująco mało książek posiadali reformaci w Dzierzgoniu – 695 i Wejherowie – 692 oraz bernardyni w Świeciu – zaledwie 722. W tym ostatnim klasztorze aż 221 woluminów było pozbawionych stron tytułowych. Może to sugerować, że tamtejsza biblioteka zakonna znacznie ucierpiała w wyniku działań wojennych, pożaru lub częstych w tym mieście powodzi. Szczegółowych informacji na ten temat należałoby poszukiwać w aktach własnych konwentu świeckiego.

Analizowane biblioteki zakonne były do siebie bardzo podobne pod względem struktury organizacyjnej. Zawierały analogiczne działy, chociaż niekiedy różnie oznaczane i nazywane. W tej kwestii obowiązywały zakonników przepisy prowincjalne, ale ich realizacja zawsze spoczywała na konkretnych zakonnikach, stąd zapewne wspomniane odmienności.

Cechą łączącą wszystkie omawiane biblioteki klasztorne jest zdecydowana przewaga książek w języku łacińskim. Drugą grupę stanowiły książki polsko- i niemieckojęzyczne, zgromadzone w różnych proporcjach, w zależności od zapotrzebowania zakonników. Należy jednak przyjąć, że większą poczytnością cieszyły się w konwentach w ziemi chełmińskiej publikacje w języku polskim, szczególnie o charakterze praktycznym, jak choćby księgi kaznodziejskie. Świadczy to pośrednio o składzie osobowym tych konwentów.

Największą wartość poznawczą ma katalog konwentu bernardynów w Kadynach. Zakonnik zadał sobie trud, by obok autora i tytułu książki zamieścić także miejsce i rok jej wydania. Niestety katalogi pozostałych klasztorów franciszkańskich nie są tak szczegółowe.

Analiza zawartości bibliotek franciszkańskich z terenu Prus Zachodnich wykazała, że zgromadzono w nich książki wydane przede wszystkim w XVII wieku, czyli w okresie tworzenia i rozkwitu tych placówek. Zakonnicy wykazywali się w tym okresie dużą aktywnością związaną z budową i wyposażeniem nowych klasztorów. Dużą grupę stanowią także książki wydane w XVI wieku. Można przypuszczać, że pochodzą one z darowizn dla nowo erygowanych konwentów. Katalog kadyński i świecki wykazał natomiast stosunkowo niewielką, bo zaledwie ok. 25% obecność w księgozbiornie książek pochodzących z XVIII wieku. Nie znaleziono ani jednej publikacji z XIX wieku. Mogła mieć na to wpływ najpierw

stabilizacja, a niekiedy nawet stagnacja w życiu zakonnym, a potem proces stopniowego wymierania i likwidowania klasztorów³⁸.

Prezentacja katalogów bibliotek franciszkańskich z terenu Prus Zachodnich jest ich analizą wstępną i ma stanowić przyczynek do bardziej szczegółowych badań. Mimo dużego stopnia ogólności wytrawny badacz polskich księgozbiorów historycznych może dokonać szczegółowej identyfikacji niektórych skatalogowanych ksiązek. Zadaniem obliczonym na lata jest poszukiwanie we współczesnych księgozbiorach krajowych i zagranicznych ksiązek o jednoczesnej proveniencji franciszkańskiej i zachodniopruskiej. Należy też oczekiwać, że badacze natrafią jeszcze w archiwaliach na kolejne katalogi biblioteczne klasztorów franciszkańskich z Chełmna, Chełmży, Gdańska Chełma, Grudziądza i Nowego.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (AAWO)

sygn. AB III, C 8, Reformaten Kloster zu Christburg 1822-1843, k. 223-224, 239v.

Archiwum Diecezji Elbląskiej (ADEg)

sygn. M księga małżeństw 1709-1808. Tychnowy 1798, k. 148.

Archiwum Diecezji Pelplińskiej (ADP)

C 54a, s. 89, 90.

Archiwum Państwowe w Gdańsku (APG)

sygn. 6/30.006, k. 8-30, 31-73, 123-147.

sygn. 10/2776, s. 79, 204-206, 407-409.

sygn. 10/3112, k. 1-19.

sygn. APG, 10/3341, s. 70-71, 89, 91, 94, 102.

sygn. APG, 10/4385, k. 27, 36.

sygn. 10/4537, k. 31-43, 42-58.

Balsam Kasper, *Kazania przygodne*, Poznań 1767.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz

I HA, Rep. 76 IV, Kultusministerium, Sekt. 3, Abt. XIII, Nr 23. Das Bernhardiner – Kloster zu Cadinen, die Aufhebung desselben und Bestimmung über das Vorhandene Vermögen 1824-1863, pismo z 22 czerwca 1814.

Opracowania

Borkowska Małgorzata, *Zakony żeńskie w Polsce w epoce nowożytnej*, w: *Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. J. Kłoczowski, Lublin 2010, s. 287-376.

³⁸ Biskup Ignacy Krasicki, wprowadzie dla innego terenu i innych zakonów (dominikanie i karmelicy), odnotował w *Monachomachii* upadek XVIII-wiecznych bibliotek zakonnych w Rzeczypospolitej: „Trzeba się uczyć. Wiem z dawnej powieści, że tu w klasztorze jest biblijoteka; gdzieś tam pod strychem podobno się mieści i dawno swego otworzenia czeka. Był tam brat Alfons lat temu trzydzieści i z starych ksiązek poobdzierał wieka”. Por. I. Krasicki, *Monachomachia czyli wojna mnichów*, Warszawa 1985, s. 32.

- Czaplewski Paweł, *Ważniejsze rękopisy poklasztornej biblioteki w Świeciu*, „Zapiski TNT”, 4 (1917) nr 2, s. 55-56.
- Krasicki Ignacy, *Monachomachia czyli wojna mnichów*, Warszawa 1985.
- Lademann Mirosław, *Biblioteka klasztoru oo. reformatów w Wejherowie*, „Studia Pelplińskie”, 27 (1998) s. 221-244.
- Lenart Emilian, *Biblioteki bernardyńskie w Polsce od 2. połowy XV wieku do końca wieku XVIII*, w: *Pięćset pięćdziesiąt lat obecności oo. bernardynów w Polsce (1453-2003)*, red. W.F. Murawiec, D.A. Muskus, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 659-676.
- Liek Gustav, *Die Stadt Löbau in Westpreussen mit Berücksichtigung des Landes Löbau*, Marienwerder 1892.
- Opgenoorth Ernst, *Verfassung, Verwaltung, Recht, Militär in Ost- und Westpreußen 1772-1807*, w: *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens*, Teil II/2, hrsg. E. Opgenoorth, Lüneburg 1996, s. 44-48.
- Piszczyński Edmund, *Biblioteka klasztoru oo. reformatów w Łąkach na Pomorzu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 2 (1961) z. 1-2, s. 207-226.
- Poliński Ludwik, *Szkola zakonna dla nauki postępowania w doskonałości y edukacyi w dobrym życiu młodzieży zakonnej, powszechnie zaś dla pożytku każdego zakonnika*, b.m. 1787.
- Strutyńska Maria, *Biblioteka bernardynów w Lubawie*, w: *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*, Warszawa 1986, s. 5-76.
- Wojtkowski Julian, *Katalog inkunabułów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie*, Olsztyn 2007.
- Wysocki Samuel, *Kazania różne*, b.m. 1750.
- Zawadzki Wojciech, *Duchowieństwo katolickie oficjalułu pomezanańskiego w latach 1525-1821*, t. 1: *Studium prozopograficzne*, Elbląg 2009.
- Zawadzki Wojciech, *Dzieje klasztoru bernardyńskiego w Kadynach*, Olsztyn 2002.
- Zawadzki Wojciech, *Księgozbiór klasztoru bernardyńskiego w Kadynach w zasobach Biblioteki Elbląskiej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 102 (2014) s. 333-380.
- Zawadzki Wojciech, *Losy franciszkanów w Prusach Zachodnich w okresie kasaty ich klasztorów*, „Hereditas monasteriorum”, 2 (2013) s. 95-97.
- Zawadzki Wojciech, *Zakony w Pomezaniu w XVII-XIX wieku*, Olsztyn-Elbląg 2013.

THE LIBRARIES OF THE FRANCISCAN MONASTERIES IN WEST PRUSSIA DURING THEIR DISSOLUTION

Summary

At the turn of the 19th century, the Prussian state began the dissolution of the religious houses, including also in West Prussia. Of the 28 monasteries existing in this area before the dissolution, 15 were part of the Franciscan religious family: six Bernardine monasteries (Kadyny, Lubawa, Nowe, Świecie, Toruń, Zamarte), six monasteries of the Reformed Franciscans (Brodnica, Dzierzgoń, Gdańsk Chelm, Grudziądz, Łąki Bratiańskie, Wejherowo), two monasteries of the Conventual Franciscans (Chelmno, Chelmża), and one monastery of the Capuchins (Rywałd). After 1840 only two monasteries survived, in Wejherowo and Łąki Bratiańskie near Nowe Miasto Lubawskie. During the dissolution of the monasteries, the monastic book collections and archives were secured and translocated by Prussian officials. Using the surviving archival material, the author presents the holdings of the individual monastic libraries and their history.

Key words: West Prussia; the Prussian state; the diocese of Warmia; the diocese of Chelmno; religious orders, the dissolution of the monasteries; monasteries; libraries; monastic libraries

Translated by Aneta Kiper